

TUNUS

Hasan'ı yeniden tahta oturtular. 1569'da tekrar Osmanlılar'ın eline geçen şehir 1573'te ikinci defa İspanyol işgaline uğradıysa da 1574'te geri alınıp kesin biçimde Osmanlı topraklarına katıldı ve Tunus'a Osmanlı Devleti'ne bağlı bir eyalet statüsü verildi.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr* (Âmir), tür.yer.; Rakik el-Kayrevânî, *Târîhu İfrîkiyye ve'l-Mağrib* (nşr. M. Zeynühum M. Azeb), Kahire 1994, tür.yer.; Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 697-699; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib* (Kettânî), tür.yer.; İbn Haldûn, *el-İber* (nşr. Halil Şehhâde - Süheyl Zekkâr), Beyrut 2001, VI, tür.yer.; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye fi mebdâi'd-devleti'l-Hafsiyye* (nşr. Muhammed eş-Şâzeli en-Neyfer - Abdülmeccid et-Türki), Tunus 1968, tür.yer.; İbnü's-Şemmâ, *el-Edilletü'l-beyyinetü'n-nûrâniyye fi mefâhîri'd-devleti'l-Hafsiyye* (nşr. Tâhir b. Muhammed el-Ma'mûrî), Tunus 1984, tür.yer.; İbn Ebû Dînâr, *el-Mü'nis fi ahbâri İfrîkiyye ve Tûnis* (nşr. Muhammed Şemmâm), Tunus 1387/1967, tür.yer.; *el-Hulelû's-sündüsiyye*, I-III, tür.yer.; İbn Ebû'd-Diyâf, *İthâfî ehlî'z-zamân* (nşr. Ahmed Abdüsselâm), Tunus 1985, tür.yer.; Aziz Samih İter, *Şimâli Afrika'da Türkler*, İstanbul 1936, II, tür.yer.; Hüseyin Münis, *Fet-hu'l-'Arab li'l-Mağrib*, Kahire 1366/1947; Hasan M. Cevher, *Tûnis*, Kahire 1961; Mohamed Talbi, *l'Emirat aghlabide: 184-296/800-909*, Paris 1966, tür.yer.; M. Hıdır Hüseyin, *Tûnis ve Câmî'u'z-Zeytûne* (nşr. Ali Rızâ et-Tûnisî), Dimaşk 1391/1971, tür.yer.; Reşid en-Nâdürî v.dğr., *el-Mağribü'l-kebir*, Beyrut 1981, I-IV, tür.yer.; Ahmed Tefvik el-Medenî, *Kartâcenne fi erba'ati 'usûr*, Cezayir 1986, tür.yer.; İbn Verdân, *Târîhu memleketi'l-Eğâlîbe* (nşr. M. Zeynühum M. Azeb), Kahire 1408/1988; Habîb Sâmîr, *Hâzihî Tûnis*, Beyrut 1988, s. 37-51; R. Brunschvig, *Târîhu İfrîkiyye fi'l-'ahdi'l-Hafsi* (trc. Hammâdi es-Sâhilî), Beyrut 1988, I-II, tür.yer.; a.mlf., "Tunus", *İA*, XII/2, s. 60-68; Abdullah M. Cernâleddin, *ed-Devletü'l-Fâtimîyye*, Kahire 1991; M. Hâdi eş-Şerîf, *Târîhu Tûnis* (trc. Muhammed eş-Şâvuş - Muhammed Acîne), Tunus 1993, s. 39-66; İsmail Yiğit, *Siyâsi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Endülüs (Gımata), Beni Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri*, İstanbul 1995, s. 283-349; Abdülmeccid b. Hamde, *Şekâfetü'l-müctema'i'l-Kayrevânî fi'l-karni's-şâlişi'l-hicrî*, Tunus 1997, tür.yer.; Mahmûd İsmâil, *el-Eğâlîbe (184-296): Siyâsetühümül-hâriciyye*, Kahire 2000; Abdülkerim Özaydın, "Ağlebîler", *DİA*, I, 475-478; Eymen Fuâd es-Seyyid, "Fâtımîler", a.e., XII, 228; Muhammed Razûk, "Hafsiiler", a.e., XV, 125-128; Ahmet Kavas, "Horsânîler", a.e., XVIII, 241-242.

İSMAİL YİĞİT

Osmanlı Dönemi. Osmanlılar'ın Tunus'ta olan ilgileri XVI. yüzyıl başlarında buraya kadar uzanan Osmanlı denizcileri vasıtasıyla başladı. 1510'lu yıllarda Cezayir'in batısındaki Tilimsân'a yönelen bu faaliyetler, 958'de (1551) Trablusgarp'ın alınışına kadar hızlı bir seyir izledi. Özellikle Oruç ve Hızır reisler, elde ettikleri ganimetlerin beşte birini Hafsi Sultanı V. Muhammed'e

vererek Tunus şehrine 10 mil kadar uzaklıkta Akdeniz sahilinde Halkulvâdî (La Goletta) denilen, göl tarafında kalan iç kısımdaki kaleye yerleştiler. Oruç Reis'in 924'te (1518) ölümünden sonra İspanyollar'ın hedefi haline gelen Halkulvâdî Kalesi yıkıldı. Ardından Osmanlı deniz kuvvetlerinin başına geçen Barbaros Hayreddin Paşa 1534'te Cezayir'den gelip burayı Osmanlı topraklarına kattı. Ancak Kutsal Cermen Roma imparatoru olan V. Karl donanmasıyla Tunus'a asker çıkarıp burayı ele geçirdi (Temmuz 1535). Mevlây Hasan b. Muhammed tekrar Tunus'ta Hafsi tahtına oturtuldu. O da buradaki hıristiyan esirleri serbest bıraktı ve korunması için Halkulvâdî'de İspanyol askerlerinin yerleşmesini uygun buldu. Daha önce kardeşlerini katleden Mevlây Hasan, ölümden kurtulan ve tahtını tehdit eden kardeşi Reşid'i Kanûnî Sultan Süleyman'a şikâyet etti. Reşid, Hayreddin Paşa tarafından İstanbul'a götürüldü ve kendisine maaş bağlandı. Mevlây Hasan 1540'ta tahttan indirildiyse de kısa zamanda yeniden iktidarı ele geçirdi, fakat 1543'te tamamen uzaklaştırıldı; yerine oğlu Ahmed geçti. Babasının Tunus'u tekrar ele geçirmek amacıyla Avrupalılar'dan yardım istemesi üzerine gözlerine mil çektirdi.

İspanyollar'ın himayesinde Tunus'ta iktidarı elinde bulunduran Hafsi ailesi Osmanlılar için bölgede istikrarsızlığın temel sebebi olmaya devam etti. Barbaros Hayreddin Paşa'nın bölgede en güvendiği adamlarından Turgut Reis 1544 yılında önce Cerbe adasını zaptetti ve burayı üs haline getirdi. Bu dönemde anlaştığı Tunus Hükümdarı Mevlây Ahmed'den erzak ve cephane alırken topladığı ganimetlerin bir kısmını ona vermekteydi. Turgut Reis, Tunus ile Trablusgarp arasında önemli bir mevki olan Mehdiye'yi de ele geçirdi. Ancak Andrea Doria kumandasındaki Habsburg donanması Mehdiye'yi 1550'de kuşattı, burayı savunan az sayıdaki Osmanlı askerini katletti, şehir halkını esir aldı; Cerbe adasını da işgal etti. Mehdiye'yi daha fazla tutamayacaklarını anlayan İspanyollar 1554 yılında çekilince Osmanlılar surları tekrar inşa ederek buraya Anadolu'dan ve Rumeli'den aileler yerleştirdiler. Turgut Reis ve Cezayir Beylerbeyi Piyâle Paşa kumandasındaki Osmanlı donanması 1560'ta Cerbe'yi İspanyol galinden kurtardı. Tunus şehri ise 1569'daki Osmanlılar'ın ikinci müdahalesine kadar İspanyollar'ın himayesinde ve III. Mevlây Ahmed'in idaresinde kaldı. Osmanlılar Tunus şehrine hâkim olunca III. Mevlây

Ahmed, Halkulvâdî'deki İspanyollar'a sığındı. Ramazan Bey adında bir kişi buranın ilk kaymakamı yapılarak emrine 3000 asker bırakıldı. Tunus şehrinin güneyinde kalan Sûs, Manastır ve Kayrevan 1551'den sonra Trablusgarp'ın bir parçası haline geldi. Halkulvâdî ve Kalebend denilen Goletta Kalesi iskelesi İspanyollar'ın elinde bulunuyordu. 2 Zilhicce 980'de (5 Nisan 1573) Tunus kumandanı Kılıç Ali Paşa, kaymakamı Ramazan Paşa ve beylerbeyi Haydar Paşa idi. 10 Ekim 1573'te İspanyollar, Tunus'ta kontrolü ele geçirmek amacıyla yeni bir harekâta giriştiler. Tunus'u alıp burada 8000 asker bıraktılar. Hafsi hânedanı adına tahta III. Mevlây Ahmed'in kardeşi VI. Mevlây Muhammed'i geçirdiler. Tunus Beylerbeyi Haydar Paşa, İspanyol işgali sırasında fazla direnç göstermeden Kayrevan'a çekildi.

Osmanlılar buna karşılık 982'de (1574) büyük bir donanma sevkettiler. Donanma Vezir Koca Sinan Paşa kumandasında İstanbul'dan hareket ederken Kayrevan'da bulunan Haydar Paşa da yerlilerden çok miktarda asker toplamıştı. Ayrıca sefere Cezayir Beylerbeyi Ramazan Paşa, Trablusgarp Beylerbeyi Mustafa Paşa ve Mısır'dan gönüllü askerler katıldı. Yemen fâtihi Koca Sinan Paşa ve Kaptanıderyâ Kılıç Ali Paşa kumandasındaki donanma altı günlük bir muhasaranın ardından 12 Eylül 1574'te Tunus'u geri aldı. Sinan Paşa, Osmanlı tarihinin en önemli deniz zaferlerinden biri olan ve tarihe Tunus savaşı diye geçen bu başarısından sonra şehirde 3000 yeniçeri bıraktı, Haydar Paşa'yı yeniden beylerbeyiliğe getirdi. Halkulvâdî Kalesi de otuz üç gün direndiyse de 6 Cemâziyelevvel 982'de (24 Ağustos 1574) yapılan büyük hücum sonunda ele geçirildi. VI. Mevlây Muhammed ve İspanyol kumandanı Serbellino esir alınıp İstanbul'a gönderildi. Müstahkem kale bir daha İspanyollar'ın eline geçmemesi için tamamen yıkıldı. Tunus şehri dahil Halkulvâdî, Bâbülbahr ve Sen Jak kalelerinin tamamı Osmanlı idaresine girdi. Böylece Tunus'ta uzun sürecek Osmanlı hâkimiyeti dönemi başlamış oldu.

Hafsi hânedanın son sultanının İstanbul'a getirilmesinden sonra Mevlây Ahmed gibi bazı aile fertleri başta Sicilya adasının merkezi Palermo olmak üzere yeniden toparlanıp 1581'de eyaletin iç kısımlarına geçtiler ve Tunus'u tekrar ele geçirmek teşebbüsünde bulundular. Bazı kısmi başarılar elde ettilerse de alınan tedbirlerle bu teşebbüsler önlemedi. Mevlây Ahmed'in oğlu Hammûde 1575'te hıristiyan olup Char-

les d'Autriche, kız kardeşi de Donna Maria adını aldı. İkinci önemli şehir olan güneydeki Kayrevan, Şeyh Abdüssamed'in 994'te (1586) Osmanlı Devleti'ne bağlılık arzemesi üzerine Tunus beylerbeyliği için alındı. 1609'da Osman Dayı zamanında Tunus'a gelen Endülüslü müslümanlar Muhammed Cardenas adlı önderlerinin emrinde 3000 kişilik mahallî bir güç oluşturdular. Tunus eyaletinde bir beylerbeyi bulunuyordu. 1591'de ortaya çıkan ve doğrudan askerlik işlerinden sorumlu olan "dayı" unvanlı kumandanlarla vergi toplanması, yol güvenliğinin sağlanması ve ayaklanmaların bastırılması gibi işleri düzenlemekle mükellef Tunus vatan sancağı beyleri idarede zamanla öne çıktılar. Bu üç başlı idare XVII. yüzyılda Murâdîler döneminde iktidar paylaşımı konusunda sürekli rekabete yol açtı. Bunların içinde giderek yetkileri veraset yoluyla devredilen Tunus beyleri etkili duruma geldi. Eyalet bazan beylerbeyisiz kaldığı gibi zaman zaman dayılar veya sancak beylerine beylerbeyilik verildiği de oldu.

Müstakil bir eyalet haline gelişinden sonra Tunus şehrindeki asker sayısı Yûsuf Dayı döneminde 4000'e çıkarıldı. Her 100 asker için bir bölükbaşı tayin edildi ve toplam kırk kişiden meydana gelen bu askerî sınıfla yeniçeri divanı oluşturuldu. Yeniçeri kethüdâları arasından seçilen veya doğrudan İstanbul'dan gönderilen bir yeniçeri ağası askerî konularda bunlara kumanda ediyor, emrinde bir kethüdâ, sekiz çavuş ve kâtiplik görevi yapan iki hoca bulunuyordu. Beylerbeyinin idaresindeki Tunus Ocağı Divanı XVIII. yüzyıla kadar aslı vasfını koruduysa da daha müstakil faaliyet gösterdi. Beylerbeyi ve dayı divan toplantılarına katılmamaktaydı. Alınan kararlar beylerbeyine takdim edilir, imzalaması halinde uygulamaya konurdu. Divandakilerin tamamı Türk kökenliler veya ihtida ederek Osmanlı safında yer alan-

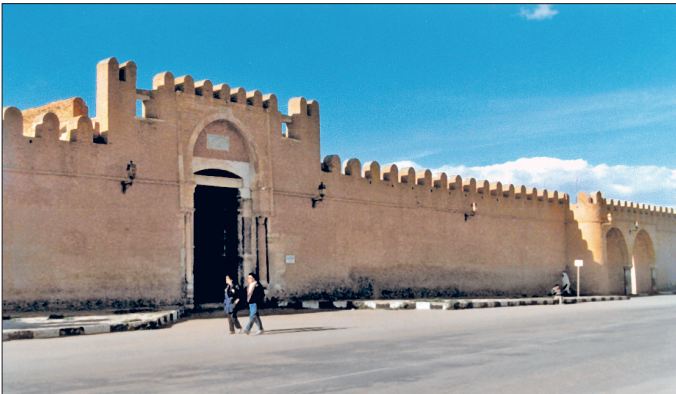
lardan oluşuyor ve toplam on iki odabaşı, yirmi dört bölükbaşı, altı veya sekiz çavuş, kâtiplik görevinde iki veya dört hoca, birer tercüman, kâhya, ayrıca ağanın iştirakiyle kırk yedi veya elli bir üyesi bulunuyordu.

Tunus eyaleti sancaklara ayrılmakta ve her sancakta bir sancak beyi devleti temsil etmekteydi. Askerî işlerden "kâid" denilen bir kumandan sorumluydu. Dinî konularda eyalet merkezinde ulemâ arasından bir kişi başkadı (kâdilkudât) tayin edilirken diğer şehirlere kadılar veya onların görevini yürütecek nâibler görevlendirilirdi. Başlangıçta bütün eyaleti idare edecek bir düzen kurulamadı ve bazı şehirlerde tek bir Osmanlı memuru görev yaptı. Meselâ Teburba'da vergi toplamakla görevli bir kâid varken Münestîr Ribâtı'nda bir kâid ve bir yeniçeri ile üç Türk görevli olmak üzere beş memur vardı. Sûs şehrinde ise otuz kırk kadar Osmanlı görevlisi bulunuyordu. Hamâme'de ihtida eden bir kâid dışında memur yoktu. Osmanlı görevlileri aileleriyle birlikte genelde başşehir Tunus'ta ikamet ediyor, bunlardan 2000 asker burada kalırken diğer 2000'i Tunus beyi ile eyaleti dolaşıyordu. Tunus eyaleti sâlyâneli statüde idi. Vergiler iltizam yoluyla toplanır, gelirlerden beylerbeyi, sancak beyi, asker ve diğerlerinin maaşları ödendikten sonra geriye kalan meblağ devlet hazinesine aktarılırdı. 1580 yılına kadar Cezayir, Trablusgarp ve Tunus eyaletlerinin ortak bir mal defterdarı vardı. Aynı yıl Cezayir'in diğerlerine göre daha uzakta olması dolayısıyla buraya ayrı bir defterdar tayin edildi.

Tunus'un muhafazasında sayıları 4000 ile 8000 arasında değişen yeniçerilerin önemli rolü vardı. Anadolu'dan Garp ocaklarına getirilen yeniçeriler bir müddet sonra odabaşı, ardından bölükbaşı ve nihayet ağa olabilmekte, odabaşılıktan itibaren Tunus eyalet divanından görev almaktaydı.

Tunus beyleri ise dayılar veya dayının onayını alan divan tarafından tayin edilmekteydi. Ahmed Bey döneminde ordu yönetimi "devletli" denilen en üst rütbeliye yarıdım eden dârü'l-asker kumandasındaydı. İdarî konularda başhoca, sancaklarda 1800 askerden sorumlu ağa el-sancak ve emrinde bir kâhya ile bir bayraktar vardı. Bunların alt rütbelerindekiler bölükbaşları idi. Tunus'ta her birine oda denilen toplam 300 küçük askerî birim vardı. Türk yeniçeriler yanında "mehâzin" (zuav) adı verilen yerli askerler de eşit sayıdaydı. Ayrıca Garp ocakları donanmasını oluşturan denizciler bulunuyordu. 1645'te Girit'e yapılan ilk saldırıda Cezayir yirmi, Trablusgarp ve Tunus sekiz kadirge göndermişti. Diğer deniz savaşlarına da Tunus kadirgaları iştirak etti. İstanbul'dan 1574'te ilk beylerbeyi olan Haydar Paşa'nın yerine 1576 yılı başlarında Receb Paşa gönderildi. Başlangıçta halk tarafından çok olumlu karşılandıysa da özellikle Kayrevan sancak beyliğine kadar yükselecek olan Ebû Tayyibü'l-hadare adlı bir yerlinin hakkında yaptığı şikâyetler görevden alınmasına yol açtı. Yerine tekrar Haydar Paşa beylerbeyi tayin edildi. Bu dönemde Trablusgarp eyaleti de bir müddet Tunus'tan idare edildiği için Fizan ve Sahraaltı Afrika'sındaki Bornu Sultanlığı ile münasebetler Tunus beylerbeyliği vasıtasıyla yürütüldü.

Mehdiye şehri, 1550'de Turgut Reis'in askerlerinin elinden alındıktan sonra yaşanamayacak şekilde tahrip edilmişti; bu hali otuz yıl devam ettikten sonra yeniden ihya edilerek Tunus'a bağlandı. Cezayir beylerbeyliğinden 1577'de azledilen Ramazan Paşa bir yıl sonra Tunus'a, Haydar Paşa da Trablusgarp'a beylerbeyi oldu. Ramazan Paşa iki yıl kaldığı Tunus beylerbeyliğinden 987 Rebü'lâhbirinde (Haziran 1579) Cezayir'in Tilimsân sancak beyliğine gönderildi, yerine Câfer Paşa Tunus beylerbeyliğine getirildi. Câfer Paşa, Haydar Paşa'nın yol açtığı zararları gidermeye çalıştıysa da yanı başındaki Trablusgarp'ta beylerbeyilik yaptığından onun bölgedeki nüfuzunu bir türlü kıramadı ve her ikisi azledilip İstanbul'a çağırıldı. Tunus'a Mustafa Paşa tayin edildi. Ancak Cezayir ve Trablusgarp eyaletlerinin Tunus eyaleti üzerindeki baskılarını azaltamadığı için halkın şikâyetleri üzerine 993'te (1585) Hasan Paşa Tunus'a gönderildi. Bu iki beylerbeyi zamanında Cezayir'de olduğu gibi Tunus'ta da korsanların sayısı arttı. 1588'de Mehmed Paşa, Tunus beylerbeyi olduysa da 1591'de Câfer Paşa, bir yıl sonra da Hüseyin Paşa bu göreve getirildi.

Kayrevan
şehrini
çevreleyen
surlar
ve Bâbülbahâ

TUNUS

1590'lı yılların başında Tunus'ta ortaya çıkan dayılık makamını elde etmek isteyenler arasında yaşanan rekabet ortamında buraya Ahmed Paşa gönderildi. Tunus'ta 1631'de Murâdî, 1705'te Hüseyinî ailesi eyalet yönetiminde yetki sahibi oluncaya beylerbeyi tayininde aksamalar görüldü ve iktidarı elinde tutan aile fertlerinin görevlerinin onaylanmasıyla yetinildi. 1019'da (1610) Mehmed Paşa adlı bir beylerbeyinden bahsedilmekte olup onun ardından kimin beylerbeyi olduğuna dair kayıt yoktur. 1087'de (1676) Tunus'a beylerbeyi sıfatıyla sancak beyi Ebû Abdullah Mahmud Paşa'nın kardeşi ve Murad Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa Hafsî yollandı. Fakat Tunus sancak beyi olan yeğeni Mehmed Bey onu kabul etmeyip İstanbul'a geri gönderdi. İki yıl sonra yeğenleri Ali ve Mehmed beyler arasında çıkan, beyliği ele geçirme kavgası sırasında tekrar beylerbeyi olarak yollanan Mehmed Paşa bu defa herhangi bir yaptırım gücü bulunmayan bir vali konumunda kaldı. 1096'da (1685) beylerbeyiliğe Tunus Defterdarı Mehmed Bektaş Paşa geçti; Mehmed Bey "vatan beyi", kardeşi Ali Bey dayı oldu. Ali Bey'in vefatı üzerine Mehmed Bey, vatan beyliğiyle dayılığı uhdesinde toplayarak beylerbeyi Mehmed Bektaş Paşa ile uyumlu bir idare kurdu. 1688'de Mehmed Bektaş Paşa ölünce yerine İstanbul'dan Mustafa Paşa gönderildi. Kardeşinin oğlu Ali'yi dayı yapan Mehmed Bey yeni beylerbeyi ile de iyi geçindi. Murâdîler devrinden sonra Tunus Beyliği, Hüseyin Bey vasiyetiyle Hüseyinîler olarak tanınacak ailenin eline geçti. Hüseyin Bey, vatan beyliğini onaylatmak için İstanbul'a yaptığı müracaat neticesinde Divân-ı Hümâyûn'dan paşalık unvanı da aldı. Bu dönemde Tunus eyaletinde tek yetkili Tunus beyi oldu; bundan böyle hem dayının görevlerini hem de Osmanlı Devleti adına İstanbul'dan gönderilen beylerbeyiliğin sorumluluğunu tek başına üstlendi.

Denizcilerden dayı seçilerek kendisine belli yetkiler verilmesi âdeti ilk defa 1591'de Tunus'ta başlatıldı, 1609'da Trablusgarp'ta ve 1681 yılından itibaren Cezayir'de uygulandı. Tunus'ta ilk dayı İbrâhim adındaki bir bölükbaşı idi ve üç yıl bu görevde kalmıştı. Tunus dayıları içinde en etkili kişi on üç yıl boyunca görevini dirayetle yürüten Osman Dayı oldu; eyalette Osmanlı nüfuzunu açık biçimde yerleştirdi. Yerlilerden "zuav" denilen bir birlik kurarak yeniçerilerin eyaletteki güçlerini kırdı. Özellikle Endülüslü müslümanlardan İspanya'da kalan ve Moriskolar diye bilinen

kimseleri Tunus'un sahil şehirlerine getirtip yerleştirdi. 1610'da vefat edince yerine damadı Yûsuf Dayı geçti. Osman Dayı'nın zamanında Tunus beyi olan Ramazan Bey'in yetiştirdiği Korsika asıllı, Avrupalılar'ın Osta Morato Genovese dedikleri Murad Bey isimli mühtedi Yûsuf Dayı ile çok iyi geçindi ve İstanbul'dan kendisine beylerbeyilik ve paşalık unvanı verildi. 1637 yılında önce Murad Paşa, ardından Yûsuf Dayı vefat etti. Murad Bey'in yerine eyaletin her tarafını dolaşip itaat altına alan ve Hammûde Bey olarak da tanınan oğlu Ebû Abdullah Mahmud Bey, Yûsuf Dayı'nın yerine Cenevizli Usta Murad Kaptan geçti. Hammûde Bey'in nüfuzu eyalette giderek arttı. Böylece Tunus'ta Murâdîler dönemi başladı.

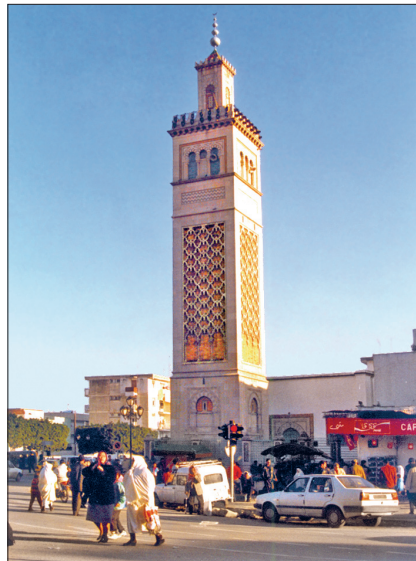
Murâdî hânedanı Tunus'ta toplam yedi beyin idaresinde seksen üç yıl hâkim oldu. Yerlerini Hüseyinîler aldı. Vatan beyliğini ele geçiren İbrâhim Şerif'in kumandanlarından Hüseyin Bey onun Cezayir birliklerine esir düşmesi üzerine Tunus'ta idareyi eline aldı. Yerine vâris tayin ettiği yeniçeri ağası Ali Bey'e İstanbul'da paşa unvanı ve beylerbeyilik verildi, ancak aile içinde başlayan rekabetten faydalanan Cezayir Dayısı Ali Paşa, Hüseyin Bey'in oğulları Mehmed ve Ali beyleri alıp 1756'da Tunus'a girdi. Tunus Beylerbeyi Ali Paşa, oğullarından vatan beyi Mehmed Bey ve kardeşiyle torunları yakalanarak öldürüldü. Mehmed Bey vatan beyi, kardeşi Ali Bey dayı oldu. Mehmed Bey üç yıl sonra

vefat edince Mahmud ve İsmâil adlı iki oğlu henüz küçük yaşta bulunduğundan Tunus beyliğine kardeşi Ali Bey geçti ve İstanbul'dan kendisine paşalık unvanı verildi. Oğlu Hammûde'yi henüz kendisi hayatta iken vatan beyi yaptı, ancak yeğenlerini öldürmedi.

1770'te Tunus, Fransız donanması tarafından günlerce bombalanarak tahrip edildikten sonra barış antlaşması yapıldı. Hammûde Paşa'nın 1814'te ölümü üzerine yerine oğlu Osman geçti. Onun yerini daha sonra Mahmud Bey aldı. Bu da 30 Mart 1824'te ölünce oğlu Seydi Hüseyin Bey Tunus dayısı oldu. Seydi Hüseyin, Cezayir Fransa tarafından işgal edildiğinde herhangi bir yardımda bulunmadığı gibi Çengeloğlu Tâhir Paşa'nın Tunus üzerinden geçişine de izin vermedi. On bir yıl beylik yaptıktan sonra 21 Mayıs 1835'te vefat etti ve kardeşi Mustafa Tunus beyi oldu. Kendisine İstanbul'dan asâkir-i mansûre ferikliği rütbesi ve beylerbeyilik verildi. Onun da 1837'de vefatıyla yerine Ahmed Bey getirildi. Çengeloğlu Tâhir Bey'in Trablusgarp'tan buraya gelen donanması Tunus'ta Osmanlı idaresini kuvvetlendirdi ve Ahmed Bey'i görevden aldı. Ancak Ahmed Bey, Fransızlar'dan aldığı destekle yeniden duruma hâkim oldu, ardından Osmanlı Devleti'ne yaklaştı ve kendisine paşalık rütbesi verildi. Avrupa âdetlerini daha çok benimsedi ve ülkesindeki Avrupalılar'a iyi davranmaya özen gösterdi. Fransız subayları getirterek Bardo Sarayı yanında 1840'ta açtığı askerî okulda ordusunu modernleştirmeye çalıştı. Burada okuyan gençler XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tunus'un her konuda yetişmiş insanları arasında yer aldı. 5000 olan asker sayısı 20.000'e çıkarıldı ve askerler Avrupalı meslektaşları gibi giydirildi. Tunus'ta bir top dökümhanesi yapıldığı gibi Fransız mühendisleri tarafından eyaletin bir haritası çizildi. Köle ticareti 1841'de yasaklandı, ticaretin yapıldığı pazarlar 1846'da kapatıldı. Ahmed Bey 5 Ekim 1846 tarihinde Fransa kralının davetlisi olarak Paris'e gitti. 1854'te ölünce yerine müşîr-i sâni Mehmed Bey geçtiyse de dört yıl sonra vefatı üzerine müşîr-i sâlis olan kardeşi Mehmed Sâdik yerini aldı ve Fransız işgali öncesinde Osmanlı Devleti adına Tunus beyliği yaptı.

Hüseyinîler zamanında beylik makamı veraset usulüyle değil eyaletin ileri gelenleri tarafından yapılan seçimle belirleniyor, kaptanpaşa vasiyetiyle padişaha arz edilen adayın beyliği tayini isteniyordu; padişahın uygun bulması durumunda önceleri mîrimîranlıkla, ardından feriklikle ve

Tunus'ta Sıdî Beşir Camii'nin minaresi

ya müşirlikle eyalet valisi oluyordu. Beylerin yerlerinde kalıp kalmayacakları iki üç yılda bir gönderilen fermanla bildiriliyordu. Sadece Tunus beyi Mehmed Sâdık Paşa beyliğin veraset yoluyla devri için Hayreddin Paşa'yı 1864'te İstanbul'a gönderdi. Fransızlar, Tunus'un Osmanlı Devleti'ne bu şekilde yakınlaşmasını tehlikeli buldularsa da Hayreddin Paşa 1871'de Tunus'u Osmanlı Devleti'ne yakın konuma getirdi ve 23 Ekim 1871 tarihli fermanla Tunus Emirliği, doğrudan İstanbul'a bağlı kalmak üzere Mehmed Sâdık Paşa ve evlâdına veraset usulüyle verildi. Artık padişahın izni olmadan savaş ve barış görüşmeleri yapılmayacak, ülkeden hiçbir toprak başkasına verilmeyecek, Osmanlı Devleti'nin asker talebi de karşılanacaktı. Fransa bu fermanı tanımadığı gibi Mehmed Sâdık Paşa da Osmanlı-Rus savaşına istenilen askeri göndermedi. Bu irtibatı sağlayan Hayreddin Paşa da görevinden azledildi (1877). Gittikçe artan İtalyan nüfuzu aslında Alman imparatorluk şansölyesi Bismarck'ın Fransa ile İtalyanlar'ı karşı karşıya getirme politikasının bir ürünü idi. Fransızlar, İtalyanlar'dan önce harekete geçerek Tunus sınırındaki düzmece bir kavga bahane edip 1881 yılı Mart ayında buraya asker sevkettiler. 12 Mayıs 1881'de Tunus beyi ile Bardo Antlaşması'nı imzalararak bu eyaleti kendi himayelerine aldıklarını duyurdular. Mehmed Sâdık Paşa 1882 yılı Ekiminde vefat etti. Yerine geçen Seydi Ali Bey döneminde Fransız genel valisi Pierre Paul Cambon zamanında 8 Haziran 1883 tarihli Mersâ Antlaşması imzalanınca Tunus himaye adı altında Fransa'nın resmen idaresine girdi. 1882'de İngiltere Mısır'a girdiğinden Tunus meselesi tamamen Fransa'nın istediği şekilde sonuçlandı. Burası artık Osmanlı Devleti salnâmelerinde "eyâlet-i mümtâze" diye yer aldı. Tarihî Bardo Sarayı 1888'de müzeye çevrildi. Tunus'un idarî yapısında kısmî değişiklik yapılarak seksen olan "kâidât" sayısı altmışa, 2000 olan ve dar anlamda idarî birimi ifade eden "şeyhât" sayısı da 600'e indirildi.

Tunus, Osmanlı idaresinde kaldığı son iki yüzyılında özellikle dinî bağlarla irtibatını sürdürdü. Tunuslular, Osmanlı halifesinin tebaası olmadan hilâfete sadık kalıyor ve hiç vergi ödemiordu. Sadece beylik makamına oturanlar bir saygı ifadesi olarak İstanbul'daki en üst dinî yetkiliye hediyeler gönderiyordu. Karşılıklı siyasî muameleler azdı ve Tunus kendi hukukuna göre yabancı devletlerle anlaşmalar yapabiliyordu. 1742 ve 1743 yılları ile 1824 yılında

Fransa ile antlaşmalar imzalanması, koranlığın engellenmesi ve köleliği kaldıran sözleşme beylerin rahat hareketlerini göstermektedir. Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti ile herhangi bir savaş konumuna girmeden yalnız bu eyalette yirmi defa savaştılar. Osmanlı döneminde Tunus toplumu âyan ve avam diye iki sınıfa ayrılmıştı. Hafsîler devrinde avam dışında kendilerine itibar edilenlere "şürefâ" denilmekteydi; bunlar Muvahhidler döneminden kalan ailelere mensup reislerinden oluştu. Diğerlerini "büyütât" adı verilen tüccarlar, memurlar ve okumuşlar teşkil ediyordu. Hafsîler devrindeki sosyal yapı Osmanlı idaresinde ciddi bir değişikliğe uğramadı.

Osmanlı yönetimi zamanında Tunus toplumunu yerli Araplar, Endülüslü müslümanlar ve Anadolu'dan buraya sevk edilen askerlerle sivil memurlar teşkil ediyordu. Ayrıca Anadolu kökenlilerin yerli kadınlarla evliliklerinden doğan ve "kuloğlu" denilen melez bir sınıf vardı. Bunlar, merkezî idare ile yerli halk arasında irtibatın âhenkli şekilde yürütülmesinde etkin görevlerde bulunuyordu. Çoğunluğu Anadolu'dan gelen babalarına oranla çok iyi eğitim gördüğü için eyaletin beylerbeylik, dayılık ve beylik görevleri hariç üst makamlarda görev almakta ve içlerinden çok sayıda âlim yetişmekteydi. Genelde Üsküdar, Sinop, Ankara, Urfa, Edirne, Akhisar, Akşehir, Bodrum, Bergama, Bosna, Diyarbakır, Denizli, Antep, Tokat, Sivas, Menteşe, Kıbrıs, Sofya ve Gürcistan gibi şehir ve bölgelere mensuptu. Eyaletteki mesleklerine göre bostancı, bahrî, bakırcı, bıçakçı, boyacı, terzi, demirci, kuyumcu, bozacı, tavukçu ve kahveci gibi soyadlarıyla kolayca tanınıyorlardı.

Avrupalı esirler hürriyetlerine kavuşmak için müslüman oluyordu. Doğrudan Avrupa'dan bu eyalete gelip din değiştirerek

Osmanlı idaresine giren denizciler de vardı. Bunlar Anadolu'dan gelmiş olanlarla daha yakın irtibat kurabiliyorlardı. Tunus eyaleti müslümanlarının yerli ve Endülüs asıllı olanları Mâlikî mezhebi, Anadolu'dan gelenler, bunların yerli hanımlarla evliliklerinden doğanlarla mühtediler ise Hanefî mezhebine mensuptu. Türk kökenlilerin savaşçı yönleri, Endülüslüler'in ziraat ve el sanatlarındaki becerileri öne çıkarıyordu. Özellikle Endülüslüler Teburba, Süleyman ve Testûr gibi ülkenin kuzeydoğusundaki şehirleri Avrupaî tarzda kurdular. Kurdukları yeni köyler İber yarımadasında bıraktıkları köylere çok benziyordu. İspanya etkisinden tamamen kurtulamadıkları için kendi aralarında Kastilya diliyle konuşuyorlardı. Tunus'un Osmanlı idaresi altındaki nüfus durumu hakkında yeterli bilgi yoktur. Tunus şehriyle ilgili verilen rakamlar da çok abartılıdır (1587'de ancak 25.000 dolayında nüfusu vardı). Tunus'ta 1605'te başlayan ve 1622'de "vebâü ebi'l-gays" denilen salgında sadece Tunus şehrinde günde ortalama 2000 kişinin öldüğü belirtilir. Vebanın en öldürücü olduğu yıllar 1643-1650 arasındadır. 1676-1677'deki veba salgınında ise bütün eyalette toplam 400.000 kişinin hayatını kaybettiğine dair bilgiler doğru olmamalıdır. XVIII. yüzyılda veba salgını durunca nüfusta artış meydana geldi.

Sömürge Dönemi. Tunus, Fransa'nın kontrolü altına girince bu idareye karşı giderek direniş gösterilmeye başlandı. Bu hususta öne çıkan isimlerden biri Sefâkus-Kâbis arasında yaşayan bir kabile reisi olan Neffât Kâidi Ali b. Halife'dir. Fransızlar'ın üzerine sevkettiği ordulara dayanamadı ve Trablusgarp'a geçerek Osmanlı Devleti'ne sığındı. Daha sonra Fransızlar'la anlaşıp bir daha mücadele etmemek üzere Tunus'a döndü. 1888'de yayımlanmaya başlayan *Ceridetü'l-hâzıra*, 1896'da ez-

Tunus'ta
Bâbüssa'dün

TUNUS

Zehrâ isimli gazeteler ve özellikle aynı yıl Haldüniye adlı cemiyet etrafında bağımsızlığa giden sürecin temelleri atıldı. 1905'te Avukat Ali Bâş Hanbe ve Beşir Sefar'ın öncülüğünde Sâdiki Koleji Mezunları Derneği benzer faaliyetlere hız verdi; *le Tunisien* adlı gazeteyi çıkardı. 1908 yılında Jön Türkler'den ilham alarak kurdukları Cemâatü's-şebâb et-Tûnisyye adlı teşkilâtla Türk asıllı Zemerî ve Ali Bâş Hanbe, Cezayir asıllı Abdülaziz b. İbrâhim es-Seâlibî ile Tunus asıllı Abdülcelil Zavuş siyasi etkinlikleri başlattılar. İtalyanlar'ın 1911'de Trablusgarp'a saldırıları Tunuslular'ı Osmanlı Devleti'ne daha fazla yaklaştırdı; Tunuslular bu savaşa açıkça destek vermekten çekinmediler. Ali Bâş Hanbe, Tunuslular'ın Osmanlılar'a desteğini arttırmak için bir dernek kurdu. Ancak Cellaz Mezarlığı olayı diye bilinen olaydan sonra 1912'de yargılanıp Fransa'ya sürgüne gönderildi. I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'a gelerek mücadelesine buradan devam etti.

Fransızlar 1881-1956 yıllarında Tunus'a yirmi bir genel vali tayin ettiler. Bunların içinde ilk vali Théodore Justin Dominique Roustan'dan sonra 28 Şubat 1882 – 23 Haziran 1885 tarihleri arasında valilik yapan Pierre Paul Cambon himaye adı altında sömürgeleştirme sürecini tamamladı. Ancak otuz yıl boyunca Fransız sömürge siyasetinin başta gelen ismi genel sekreter Bernard Roy oldu. Tunus'taki Avrupalı sayısı giderek arttı; 1881'de 15.000 kadar İtalyan varken bunlar 1901'de 71.000'e, 1911'de 88.000'e çıktı. Toplam 148.000 Avrupalı'nın geri kalanını 46.000 Fransız ve 11.000 Maltalı oluşturuyordu. Müslümanların sayısı aynı dönemde 1.700.000 kadardı. I. Dünya Savaşı'nda Fransa sadece Tunus sömürgesindeki yerli gençlerden 63.000 kişiyi cephelere sürdü. 1931'de Tunus'un nüfusu 2.410.000 oldu, bunun 251.000'ini Avrupalılar teşkil ediyordu. Bu tarihte Fransızlar'ın sayısı 91.000'e çıkmıştı.

Bağımsızlık yolunda mücadele edenlerin öncüleri arasında İslâmî konulardaki yazılarıyla öne çıkan Muhammed Bayram el-Hamîs, *er-Râ'id* gazetesinin editörlüğü yanında vakıf idaresi müdürü oldu. Bir diğer önder Abdülaziz b. İbrâhim es-Seâlibî'nin 1920'de Paris'te yayımlanan *la Tunisie martyre (et-Tûnisyye eş-şehîde)* adlı kitabı gençlik üzerinde ciddi etki bıraktı. Tunus'ta Fransız sömürgeciliğine karşı ilk düzenli siyasi hareket Abdülaziz b. İbrâhim es-Seâlibî'nin 1920'de kurduğu el-Hizbü'd-düstûrî ile başladı. Ancak hareket

çinde on beş yıl gibi kısa bir süre sonra ayrılımlar başladı ve Mahmûd Materî'nin başkanlığında, Habîb Burgiba'nın genel sekreterliğinde el-Hizbü'd-düstûrî el-ce'dîd kuruldu. Partinin yayın organı olan *el-'Ame'l*'de (*l'Action tunisienne*) kendi düşüncelerini yaymaya başladılar. el-Hizbü'd-düstûrî II. Dünya Savaşı sonrasına kadar varlığını devam ettirdiyse de ilk günlerdeki etkinliğini, kurucusu Abdülaziz b. İbrâhim es-Seâlibî'yi satılmışlık ve diktatörlükle itham eden Habîb Burgiba'nın karşı görüşleriyle yitirdi. Fransızlar Habîb Burgiba'yı bağımsızlık yanlısı girişimlerinden dolayı 1940 yılında hapse attılar. 17 Kasım 1942 – 13 Mayıs 1943 tarihlerinde II. Dünya Savaşı'nın en kapsamlısı olarak bilinen Tunus savaşı cereyan etti ve Almanlar'la İtalyanlar geri çekilmek zorunda kaldı. Mücadelenin devam ettiği günlerde Almanlar, 1942'de Habîb Burgiba'yı serbest bırakarak Roma'ya götürdüler. Ardından İtalyanlar'ın safına çekmeye çalıştılar, ancak başarılı olamayıp 7 Nisan 1943'te Tunus'a geri getirdiler. Habîb Burgiba, Fransızlar'la iş birliği yapmayı ülkesinin geleceği için daha faydalı gördü. 26 Mart 1945'te gizlice Sefâkus'a, oradan Trablusgarp'a ve Arap Birliği'nin kurulduğu Kahire'ye geçti. Tunus'a 9 Eylül 1947'de dönebildi.

Bağımsızlık Dönemi. 1950'li yılların başında Tunus beyi Lamine Bey denem Emîn Bey bağımsızlık mücadelesini sürdüren gençleri destekledi. 20 Mart 1956'da Tunus bağımsızlığına kavuşurken Hüseyinî ailesinden Emîn Bey on dokuzuncu bey sıfatıyla Osmanlılar'dan kalan bir geleneği sürdürdü; 27 Temmuz 1957 tarihine kadar Tunus kralı oldu. Bu tarihte Tunus Cumhuriyeti ilân edildi; Hüseyinî ailesinin saltanatı sona erip Emîn Bey'in başbakan tayin ettiği Habîb Burgiba ilk devlet başkanı olarak bütün yetkileri eline aldı. Bağımsızlık sonrası Avrupalılar artan baskı-

lar üzerine şehri terk etmeye başladı. Onların yerini diğer bölgelerden gelen yerli nüfus doldurdu ve Araplaşma süreci tamamlandı. Giderek artan iç göçlerle başşehir Tunus'un etrafında yeni varoşlar ortaya çıktı. 1958'de Tunus Arap Birliği'ne, 1969'da İslâm Konferansı Teşkilâtı'na girdi. Tunus şehri, 12 Haziran 1979 tarihinde Mısır ile İsrail arasında imzalanan Camp David Antlaşması'nın ardından Kahire yerine birliğin merkezi oldu ve 31 Ekim 1990 tarihine kadar bu konumunu sürdürdü.

Tunus'ta siyasi hayatın şekillenmesinde şer'î hükümleri esas alan ve kısaca "düstûr" denilen anayasa etkili oldu. 2 Mart 1934'te ed-Düstûrül-ce'dîd adıyla oluşan siyasi hareket 1969'da Sosyalist Düstur Partisi adını aldı. Hareketin kuruluşunda öncülerden biri olan Sâlih b. Yûsuf, Habîb Burgiba ile birlikte hareket ettiği halde zamanla araları açıldı ve 1961'de bir suikastla öldürüleceği Mısır'a kaçmaya zorlandı. Partinin genel başkanı olan Habîb Burgiba tek parti sisteminin ağır yönetim biçimini uygulayarak otuz bir yıl iktidarda kaldı. Her türlü muhafazakâr yapılanmayı ağır şekilde bastırdı. Kasım 1987'de görevinden ayrıldı. Tunus'un ikinci devlet başkanı olan Zeynelâbidîn b. Ali kanısız bir darbe ile iktidarı ele geçirdi. Paris'teki Saint Syr askerî okulunda eğitim gören Zeynelâbidîn çeşitli görevlerin ardından 1986 yılı Ekiminde başbakan oldu. Bu görevinin henüz birinci ayını doldurmadan Habîb Burgiba'nın rahatsızlığının devlet başkanlığı görevini yürütmesini engellediğini ileri sürerek 7 Kasım günü onun yerini aldı. 1987'de başladığı devlet başkanlığı görevine 2009 yılında beşinci defa seçildi ve 2014'te aday olacağını açıklamasına rağmen 14 Ocak 2011 tarihinde ülkenin güneyindeki Sîdî Bûyezîd şehrinde başlayan ve kısa zamanda yayılan halk ayaklanması sonucu devlet başkanlığı gö-

Günümüzde özgün şeklini büyük ölçüde yitirmiş olan Mûnestîr Ribâtı

revini terk ederek Suudi Arabistan'a sığın-
dı. Devletin başına aynı gün görevden alın-
an Başbakan Muhammed Gannûşî ana-
yasa uygun olarak geçtiyse de yine
anayasa gereği görevi meclis başkanına
verdiğinden Fuâd Mebeza 15 Ocak günü
geçici devlet başkanı oldu.

Tunus'ta İslâmî Hareket. Tunus'ta Batı
merkezli devlet sistemi içinde dinî esas-
lara göre siyasî yapılanmaların önu 1988
yılına kadar kapalı idi. İlk defa 1970'te Zey-
tûne Camii Üniversitesi hocaları ve öğren-
cilerinin faaliyete geçirdiği Kur'an-ı Kerim'i
Koruma Derneği bir başlangıç teşkil etti.
Râşid el-Gannûşî önderliğinde 1971'de Tu-
nus Üniversitesi'nde bir caminin açılma-
sıyla yeni bir hareket başladı ve el-Cemâ-
atü'l-İslâmiyye adıyla bir derneğe dönü-
ştü. Kısa zamanda şehrin diğer camilerine
Abdülfehtâh Mûrû ile vaazlar verip büyük
bir kitleyi etraflarında topladılar. 1971'de
ilkokulda, 1976'da ortaokulda, 1977'de li-
sede Arapça'nın Fransızca'nın yerine eği-
tim dili olması gençlerin İslâmîyet'e ilgi-
ni arttırdı. Bunda 1970-1980 yıllarında ku-
rulan hükümetlerde Millî Eğitim Bakanlığı
yapan Muhammed Mizâlî'nin katkısı bü-
yüktür. 19 Eylül 1980 tarihinde Cemâ-
tû'l-İslâmiyye, Hareketü'l-itticâhi'l-İslâmî
adıyla siyasî bir yapılanmaya dönüştü. An-
cak hükümet 21 Aralık günü kurucusu
Râşid el-Gannûşî'yi tutukladı ve 5 Ocak
1980'de serbest bıraktı. Ardından tekrar
yakalanıp 1981-1984 yılları arasında hapis-
te kaldı. 23 Nisan 1980 – 8 Temmuz 1986
tarihlerinde başbakanlık yapan Muham-
med Mizâlî bu hareketi himaye etmekle
suçlandı ve sonunda görevden alınıp ömür
boyu hapis cezasına çarptırıldı; bunun üle-
rine gizlice Fransa'ya iltica etti. 2002 yı-
linda cezasının kaldırılmasına rağmen ya-
şamaya devam ettiği Paris'te 23 Haziran
2010'da vefat etti. Râşid el-Gannûşî ömür
boyu hapis cezasına çarptırıldıysa da Zey-
nelâbidîn b. Ali tarafından 1988'de serbest
bırakıldı. Aynı yıl ismini Hizbû'n-nehda ola-
rak değiştiren hareket 1989'da yapılan ge-
nel seçimlerde % 22 oy aldığını ilân eder-
ken resmî rakamlar bunu % 17 olarak gös-
terdi. Bu harekete karşı uygulanan baskı
neticesinde önce hapse atılan ve ardından
serbest bırakılan Râşid el-Gannûşî Ceza-
yir'e iltica etti. 1991'e kadar burada kal-
dı, ardından Sudan'ın başşehri Hartum'a
sığındı ve 1993'te iltica ettiği İngiltere'de
2011 yılına kadar sürgün hayatı yaşadı.

BİBLİYOGRAFYA :

Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 364-386, 580;
III/2, s. 217, 293-304, 340; IV/1, s. 3-4, 438; En-
ver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1954-62,

VI, 127-129, 164-165; VIII, 78, 81-87, 169, 174,
287-289, 315-316; Omar Saidi, "le Maghreb: l'uni-
fication sous les almohades", *Histoire générale
de l'Afrique* (ed. D. T. Niane), Paris 1958, IV, 35-
78; A. Raymond-J. Poncet, *la Tunisie*, Paris 1971;
A. Raymond, "Une liste des deys de Tunis de
1590-1832", *Les cahiers de Tunisie*, VIII/32
(1960), s. 129-136; Taoufik Bachrouch, *Formation
sociale barbaresque et pouvoir à Tunis au XVIIe
siècle*, Tunis 1977, s. 11-14, 27-36, 51-53, 64,
109-110, 130-132, 176-177; a.m.f., "L'histori-
ographie tunisienne de 1968 à 1985", *IBLA*,
L/159 (1987), s. 75-90; P. Bardin, *Algériens et
tunisians dans l'empire ottoman de 1848 à 1914*,
Paris 1979, tür.yer.; Mohamed el-Aziz Ben Achor-
ur, "Islam et contrôle social à Tunis aux XVIIIe et
XIXe siècles", *la Ville arabe dans l'Islam* (ed. Ab-
delwahab Baudiba – Dominique Chevallier), Tu-
nus 1982, s.137-149; Muhammed b. el-Hoca, *Şa-
fağât min târihi Tûnis* (nşr. Hammâdi es-Sâhi-
lî – Cîlânî b. Yahyâ), Beyrut 1986, s. 117-135;
Boubaker Sadok, *La régence de Tunis au XVIIe
siècle: ses relations commerciales avec les ports
de l'Europe méditerranéenne*, Zaghouan 1987,
s. 38-42; K. J. Perkins, *Historical Dictionary of
Tunisia*, Matuchen 1989, s. 17-19, 20-27, 43-47,
53, 58, 73-75, 282-290; M. Hâdi eş-Şerîf, *Târîhu
Tûnis* (trc. Muhammed eş-Şâvûş – Muhammed
Acîne), Tunus 1993, s. 64, 66, 113-116; J. Gani-
age, *Histoire contemporaine du Maghreb*, Paris
1994, s. 267, 270, 273, 282-305, 316-319, 425-
428, 458-459, 487-491, 505-511; *Tunis, cité de la
mer* (ed. Alia Baccar-Bournaz), Tunis 1999, tür.yer.;
Mohamed Sadek Messikh, *Tunis: La mémoire*,
Paris 2000; Ahmed Saadaoui, *Tunis ville otto-
mane*, Tunis 2001, tür.yer.; G. Goussaud-Falgas,
*Tunis, la ville moderne: Les origines et la pé-
riode française*, Saint-Cyr-sur-Loire 2005; *Tunis,
1800-1950: Portrait architectural et urbain* (ed.
Sémia Akrouit-Yaïche v.dğr.), Tunis 2006, tür.yer.;
Ph. di Folco, *Le goût de Tunis* (ed. M. de France),
Paris 2007, tür.yer.; C. Bilas – T. Bilanges, *Tunis,
l'orient de la modernité*, Paris 2010; J. Pignon,
"La milice des janissaires de Tunis au temps des
deys (1590-1650)", *Revue internationale d'his-
toire militaire*, sy. 18, Paris 1956, s. 301-325; A.
Martel, "L'armée d'Ahmed Bey d'après d'un
instructeur français", a.e., s. 373-407; R. Mantran,
"Documents turs relatifs à l'armée tunisienne",
a.e., s. 359-372; a.m.f., "L'évolution des relati-
ons entre la Tunisie et l'empire ottoman du XVIe
au XIXe siècle", *Les cahiers de Tunisie*, sy. 26-
27 (1959), s. 319-333; Osman Kaak, "Türkiye
Devrine Ait Tunus Bibliyografyası", *Türk Kütü-
phaneciler Derneği Bülteni*, IX/3-4, Ankara 1960,
s. 167-175; Mehmet Maksudoğlu, "Tunusta Da-
yılanın Ortaya Çıkışı", *AÇİFD*, XIV (1966), s. 189-
203; a.m.f., "Tunusta Hakimiyetin Dayılardan
Beylere Geçışı", a.e., XV (1967), s. 173-187; J. Ta-
ieb, "la Tunisie des premiers temps coloniaux",
IBLA, sy. 141 (1978), s. 57-83; B. D. Cannon, "La
constitution ottomane dans la stratégie politique
jeune tunisienne, 1908-1910", *Les cahiers de
Tunisie*, XXIX (1981), s. 279-294; Abdel-Magid
Turki, "Quelques affinités culturelles tunisio-tur-
ques", *St.I*, LXI (1985), s. 127-153; el-Ezher Ahmed
Bedreddin el-Kesrâvî, "en-Neşâtü'l-mîmâri
bi-medîneti Sîfâkus fî'l-'ahdi'l-'Oşmâni", *el-Me-
cellletü't-Târîhiyyetü'l-Magribiyye*, sy. 45-46,
Tunus 1987, s. 73-86; Neji Jelloul, "Les fortifica-
tions de Tunis à l'époque ottomane", *Arab His-
torical Review for Ottoman Studies*, sy. 9-10,
Zaghouan 1987, s. 95-135; Robert Brunsvig,

"Tunus", *IA*, XII/2, s. 68-95; Mohamed-Hédi Chérif,
"Tunisia", *EI²* (ing.), X, 648-651; Ali Mahjoubi,
"Tunisia", a.e., X, 651-654. AHMET KAVAY

III. KÜLTÜR ve MEDENİYET

Halifelerle valiler Berberîler'in İslâm'ı be-
nimsemesi için gayret gösterdiler. Kayre-
van şehri kuruluşundan itibaren Tunus
bölgesinde İslâm davetinin merkezi oldu.
Eğitim ve öğretim faaliyetleri Kayrevan Sî-
dî Ukbe Camii'nde yürütülüyordu. Bu hare-
ketin öncülüğünü, Ukbe'nin askerleri için-
de sayıları on ikiye ulaşan sahâbîlerle ço-
ğunluğu teşkil eden tâbiîn nesline men-
sup âlimler yapıyordu. Ömer b. Abdülazîz,
İsmâil b. Abdullah b. Ebû'l-Muhâcir baş-
kanlığında on fakihî bölgede Berberîler'e
İslâm'ı öğretmekle görevlendirmişti. On-
ların Kayrevan'da yürüttüğü faaliyet kısa
sürede gelişti, ders meclisleri Berberî ve
Arap öğrencilerin oluşturduğu yeni nesiller
tarafından büyük ilgi gördü. Tâbiîn âlim-
lerinden İkrime el-Berberî'nin Kayrevan'da
tefsir ve hadis okuttuğu, onun dersle-
rine katılmak için Mağrib'den talebelerin
geldiği rivayet edilmektedir. Daha sonra
Yahyâ b. Sellâm, Kayrevan Camii'nde tefsir
dersleri verdi ve tefsirini orada yazdı. Tu-
nus şehri 82 (701) yılında kuruluşundan kı-
sa bir süre sonra bölgenin ikinci ilim mer-
kezi haline geldi. Şehrin kurucusu Hassân
b. Nu'mân'ın çalışmaları sayesinde Ber-
berîler arasında İslâm'ın yayılışı hızlandı.
Ömer b. Abdülazîz'in zekât âmilî olarak
gönderdiği hadis âlimi Yahyâ b. Saîd el-
Ensârî, Tunus şehrine yerleşti ve etrafın-
da toplanan gençlere ders verdi. Ubeydul-
lah b. Habbâb valiliği sırasında Tunus şe-
hinde Zeytûne Camii'ni yaptırdı (116/734).
Zeytûne bu yıllardan itibaren önemli bir
ilim merkezi oldu, şehirdeki âlimlerin sa-
yısı giderek arttı. Ayrıca büyük camilerin
yanı sıra inşa edilen mahalle mescidlerin-
de öğretim faaliyetleri yürütülüyordu. II.
(VIII.) yüzyılın başlarında Tunus'un yerli halkı
Berberîler'in tamamına yakını Müslü-
manlığı kabul etmişti. Vali Yezîd b. Ebû
Müslim'in izlediği ırkçı ve zalimce politika-
sı yüzünden Emevîler'in son döneminde
müslüman Berberîler'in büyük bir kısmı
Hâricîliğe yöneldi. Ancak Fas ve Cezaïr'de
gücünü devam ettiren Hâricîlik Tunus'ta
fazla destek görmedi, iç kısımdaki bazı
bölgeler hariç taraftarı kalmadı. Günümü-
zde ise halkın üçte ikisi Hâricî olan Cerbe
adası dışında Tunus'ta bu mezhebin men-
subu bulunmamaktadır.

Abbâsîler devrinin başlarında Kayrevan'da
ve Tunus'ta öğrenim gören talebelerin